DE L'AMOR PER LA PARAULA:
*Estudis en homenatge al professor José Enrique Gargallo Gil*
2026, pp. 85-99, https://memoriadelcor.org

# RECORREGUT PER LA DIVERSITAT ROMÀNICA: ELS PRONOMS PERSONALS TÒNICS DES DEL LLATÍ CLÀSSIC

Vicent BELTRAN CALVO
Universitat d'Alacant

## 1. INTRODUCCIÓ. OBJECTIUS

Una de les particularitats que presenten els pronoms en català és que constitueixen l'única categoria gramatical que conserva vestigis de la flexió casual del llatí, en funció del paper sintàctic que exerceixen dins de l'oració. Aquest tret és compartit amb la majoria de llengües romàniques, amb l'excepció del romanés, que encara manté dos casos de l'antiga declinació en els substantius femenins, així com en els articles i els demostratius, concretament el nominatiu-acusatiu i el datiu-genitiu, a banda d'algun rastre de vocatiu.

En el cas concret dels pronoms personals, aquesta herència llatina s'ha vist notablement reduïda i es limita als valors de nominatiu, acusatiu i datiu, en principi associats respectivament a les funcions de subjecte, complement directe i complement indirecte; tanmateix, el datiu llatí tendeix a aparéixer en català en construccions introduïdes per preposició. A partir d'aquesta base, el català va desenvolupar un sistema pronominal propi que, tot i conservar oposicions de cas, es va organitzar en dues sèries diferenciades: una de tònica, corresponent als pronoms personals forts, i una d'àtona, integrada pels pronoms personals febles o clítics, que no poden aparéixer de manera independent, sinó que necessiten recolzar-se prosòdicament en un element tònic, habitualment el verb. En ambdues sèries, a

més, s'accentua el sincretisme de cas que ja es manifestava en determinades formes llatines.

Els pronoms forts, que presenten una grau d'autonomia comparable al dels sintagmes nominals i poden desenvolupar les mateixes funcions sintàctiques, poden actuar com a subjecte o com a terme d'una preposició dins de sintagmes preposicionals, tant amb funció de complement com d'adjunt. Cal tenir en compte, a més, que en el català antic els pronoms forts generalment exercien la funció de complement directe sense preposició («Feriren mi»), un ús que no es manté en la llengua actual, on la presència de la preposició és obligatòria i el pronom fort sol aparéixer en construccions amb doblament pronominal («Em feriren a mi»).

L'objectiu d'aquest estudi és abordar els pronoms personals forts des d'una perspectiva romànica, concretament els que fan funció de subjecte, amb la finalitat d'explorar el grau de conservació del sistema pronominal llatí i les transformacions que ha experimentat en les llengües romàniques. Aquesta aproximació permetrà posar en relleu tant els paral·lelismes estructurals com les divergències que caracteritzen les diverses modalitats romàniques hodiernes.

| | ego | tu | is, ea, id (ille, -a, -ud) (ipse, -a, -ud) | nos | vos | ii, eae, ea (illi, -ae, -a) (ipsi, -ae, -a) |
|---|---|---|---|---|---|---|
| port. | eu | tu | ele, ela | nós | vós | eles, elas |
| gall. | eu | ti | el, ela | nós | vós | eles, elas |
| ast. | yo | tu | él (elli), ella | nós nosotros/-es | vós vosotros/-es | ellos, elles |
| cast. | yo | tú | él, ella (ello) | nosotros/-as | vosotros/-as | ellos, ellas |
| arag. | yo | tú | él, ella | nosatros/-as | vosatros/-as | ellos, ellas |
| cat. | jo | tu | ell, ella | nosaltres | vosaltres | ells, elles |
| occ. | ieu / eu | tu | el, ela | nosautres/-as | vosautres/-as | eles, elas |
| arpità | jò | tu | él, èla | nó | vó | éls, èlas |
| fr. | je | tu | il, elle | nous | vous | ils, elles |
| piem. | mi | ti | lu, la | nòter | vòter | lôr, lore |
| romanx | eu (eau) | tü | el, ella | nus (no) | vus (vo) | els, ellas |
| ladí | eu, ie | tu, tü | el, ela (ella) | nos, nus | vos, vus | ei, eles (els, elas) |
| friül. | jo | tu | lui, jê | noaltris, nô | voaltris, vô | lôr |
| vènet | mi | ti | el, ela | nuatri | vuatri | i, ele |

| gen. | mi | ti | lù, la | nui | vui | lî, le |
|---|---|---|---|---|---|---|
| sard | (d)eo (deu) | tue (tui) | issu, issa | nosu (nois) nosàterus/-as | bosu (vois) bosàterus/-as | issus, issas |
| it. | io | tu | lui, lei | noi | voi | loro |
| napol. | je | tu | issu, essa | nuje | vuje | issi, esse (loro) |
| sicil. | ju | tu | iddu, idda | nui | vui | iddi |
| dàlm. † | ju | te | jal, jala | nu | vu | jali, jale |
| rom. | eu | tu | el, ea | noi | voi | ei, ele |

En primer lloc, cal aclarir que hi ha llengües, com ara el francés, on *je* / *tu* / *il* no poden aparéixer sense verb, ni formar una unitat accentual. En definitiva, són clítics funcionals dependents del verb, sense autonomia sintàctica ni prosòdica, a diferència del que passa a la major part de les llengües romàniques. En canvi, *moi* (< *mei* < MĒ tònic), *toi* (< *tei* < TĒ tònic) i *lui* (ILLĪ / ILLUI) són grups nominals complets i tònics, capaços d'ocupar posicions d'argument, focus o resposta aïllada. Alguns dialectes gal·loitàlics, com ara el piemontés, llombard o emilià, i en part també el romanx i el friülà, funcionen gairebé igual que el francés.

Concretament en friülà (Roseano / Madriz 2023: 82-84), en contraposició als pronoms personals tònics de subjecte, que poden ometre's, però són obligatoris 1) quan es vol posar en evidència l'agent (*Soi stât* jo) o 2) quan hi ha contraposició entre dos o més subjectes (Jo *no sai, ma* tu *tu sâs*), «i pronomi personali soggetto atoni [*o cjanti* 'jo cante', *al cjante* 'ell canta', *o cjantìn* 'nosaltres cantem'] si usano con i modi indicativo, congiuntivo e condizionale».

No obstant això, en francés antic i mitjà, la situació dels pronoms no era exactamente la mateixa (Skrelina / Stanovaia 2001: 175-176). Vegem-ne la distribució als segles IX-XIII:

| | tònics | àtons |
|---|---|---|
| cas recte | *gié, gé* < ÉGO, *jo, je, jou* < EGÓ | *io, jo* (*je*) |
| cas oblic | *mei, moi* | *me* |
| cas recte | *tu* | *tu* |
| cas oblic | *tei, toi* | *te* |
| cas recte | *il* / *ele* / *el* (neutre) | (*il*), (*ele*), (*el*) |
| cas oblic | *lui* (dat, gen.), *le* (ac.) / *lui, lei* (dat., gen.), *li, lei* (ac.) | *li* (dat, gen.), *lo, le* (ac.) / *li, la* (dat, gen.) / *lo, le* (ac.) |
| cas recte | *nos, nous* // *vos, vous* | *nos* (*nous* des de s. XVI) |
| cas oblic | *nos, nous* // *vos, vous* | *nos* (*nous* des de s. XVI) |
| cas recte | *il-eles* | *lor, lour* / (*eles*) |
| cas oblic | *lor, lour* (dat, gen.) / *els, eus* (ac.)-*eles* | *les* / *les* |

Segons Moignet (1984: 38), «(...) *Nos* et *vos* sont, en gros, les formes du XIIe siècle et du début du XIIIe siècle. *Nous* et *vous* sont plus tardifs».

En italià, a diferència del català, les anomenades "forme oggetive toniche" *me, te, noi, voi, ello/ ella* (antic) poden aparéixer enclíticament amb valor emfàtic o contrastiu sense anar precedides de preposició: *Cercano me /noi, Vedo te /voi, Lava sè, Ascoltano lui /loro* o *Sentono lei /loro*. Així doncs, *vedo te* s'oposaria a *Ti vedo*, pronom àton proclític, amb valor neutre no focalitzat. Paral·lelament aquestes mateixes formes tòniques també són obligatòries en a) comparacions: *Anna è più alta di me; È intelligente quanto te; Puoi fare come me*; b) després de *secondo, eccetto, tranne, salvo* [sovint darrere de la conjunció *e*]: *secondo te; tutti eccetto te; che cosa possiano fare io e te?*; c) en les oracions exclamatives el·líptiques: *Fortunato te!*; i d) en funció de predicat nominal, sobretot amb subjecte diferent: *Io non sono te.*

## 2. ELS PRONOMS PERSONALS FORTS

### 2.1. Primera persona del singular

En català, i en general a gairebé totes les llengües romàniques, els pronoms personals forts mantenen l'oposició entre el cas recte i l'oblic, procedents respectivament del nominatiu i el datiu; per exemple ***jo*** (< *EGŌ*) i ***mi*** (< *MIHĪ*). Tanmateix, les solucions actuals del pronom de primera persona del singular en nominatiu no deriven directament del llatí clàssic *EGO*, sinó del llatí vulgar *eo*, a partir del qual, segons la posició de l'accent, s'han desenvolupat formes diverses: amb accent inicial (*éo*) s'explica el sard *eo/deo* (*deu*), l'italià *io* i el gallegoportugués, occità i romanés *eu*, mentre que amb accent final (*eô*) s'originen formes com el francés ***je***, el català ***jo*** o l'espanyol ***yo***.

No obstant això, en portugués la norma és *entre ti e mim* i en oracions infinitives s'observa variació geogràfica: *É para mim comer* (Brasil) / *é para eu comer* (Portugal)

> as formas tónicas *mim* e *ti*, (...) acompanhadas de preposição que não seja *com*, facto que se observa desde os mais antigos monumentos escritos, e até mesmo desempenhar a função de sujeito, mas este último emprego parece quase exclusivo da língua popular.(...) E no povo aínda diz, por exemplo, *eu sou mais velho ca ti; tu és mais novo ca mim.* (Nunes 1989: 240)

Seguint el mateix autor (Nunes 1989: 240), *migo*, al costat de *tigo* i *sigo*, s'utilitzava en la llengua antiga, «a par de *mego* e *tego*, para o singular, e *nosco* e *vosco* para o plural».

En català, en funció de subjecte, *jo* (escrit també *io*, *yo*), procedent del llatí *eó* < *éo* < EGŌ, és la forma general i omnipresent en totes les èpoques. El pronom *eu* es documenta al corpus *CICA* a les darreries del segle XI en el dialecte septentrional. Hi ha més de set-cents casos de *eu* però només a les *Vides de sants rosselloneses* a la

segona meitat del segle XIII, circumscrits a aquest mateix àmbit geogràfic i pressuposen una continuïtat amb l'occità veí. Anglade (1977: 245) documenta en occità sobretot *ieu* i *eu*, tot i que rarament també hi ha *io* i *yo*.

En francés antic la variació fonètica del pronom de primera persona és destacable:

> Le CS [cas sujet] est *jo* dans les plus anciens textes et prend des formes diverses selon les aires dialectales: *jo* (normand), *jou* (picard), *ju* (wallon), *jeo* (anglo-normand), *ge, je, gié* (francés central; *gié*, exclusivement tonique, se trove le plus souvent postposé au verb), *jeu* (lorrain) (Moignet 1984: 38).

En sard es manté la forma *eo*, més pròxima al llatí vulgar, amb les variants fonètiques *deu* i *deo*, de caràcter antihiàtic en contextos de fonosintaxi afavoridors, i menys freqüentment *ego* o *dego*.

En alguns parlars del nord de la línia la Spezia-Rimini (Ligúria, Piemont, Lombardia i Vènet), com s'ha avançat a la introducció, la forma obliqua ha passat a ser subjecte: vènet *mi son* 'jo sóc', genovés *mi stagu ben*, bolonyés *suncamè*, interjecció emfàtica amb el valor de 'segur, clar que sí' (literalment *sun* 'soc' *camè* 'jo mateix'). A la zona meridional tampoc no és insòlit (*míe e ttíe*).

> In Toscana l'estensione del soggetto della forma obliqua *me* è circoscritta a pochi casi, per esempio nell'esclamazione *povero me*, dopo *come* e dopo *quanto*. Alcune parlate vanno oltre, cfr. il fiorentino *vogliamo andare me e te*, in Lunigiana *son mé* 'sono io', *mé e tté* 'io e te' (Rohlfs 1968: 131).

Seguint el mateix autor (Rohlfs 1968: 131), als parlars meridionals es troben formes molt variades, com ara el sicilià *eu, jeu, je, ji, jò* (aquest darrer especialment a la província de Messina), a Nicòsia *ia*, en calabrés *eu, eo, iu, io, je, ji, jèu, jeju, jiju, ghiju*, en salentí *jèu, jòu, ju*, en tarantí *ijə*, mentre que a Còrsega hi ha *éu* o *eiu*.

### 2.2. Segona persona del singular

El llatí TŪ presenta poca variació dins del domini romànic. La major part de les llengües conserven la vocal posterior [u], com ara el portugués, l'asturià, el castellà, l'aragonés, el català, l'italià o el romanés (*tu* [ˈtu]). Les principals innovacions afecten la qualitat vocàlica: en el francés, occità i en part de l'arpità meridional, /u/ s'anterioritza fins a [y], donant com a resultat la pronúncia [ty]/[ˈty], mentre que en algunes varietats de transició, com el capcinés —dialecte català fortament influït per l'occità—, apareixen solucions intermèdies com ara [ˈtø]. El sard, llengua

especialment conservadora en el sistema vocàlic, manté /u/ però desenvolupa una forma pronominal reforçada *tue***.**

Ara bé el fet més destacable del pronom de segona persona del singular és que dins la Romània hi ha diversos parlars que han substituït el pronom *tu* per *ti* < TIBI per una simple qüestió analògica:

> A transformación de *tu* (conservado en amplas zonas do territorio galego) en *ti* non é posíbel do ponto de vista fonético; tivo que se producir por un fenómeno d'analoxía coa forma *ti* do complemento preposicional: debeu comezar por un uso paralelo ao do arc. *mí* por *eu* (Ferreiro 1999: 243)

A la Itàlia septentrional també és freqüent aquest pas, que es troba ja «nei monumenti medievali, cfr. antico genovese *ti sempre te consumi* (AGI 15, 19) e *tie* nel bolognese Guido Fava (...) [Al sud de la península itàlica] una forma obliqua è anche il napoletano *tico* (< TECUM), per esempio *io e ttico*» (Rohlfs 1968: 132).

En francés «au lieu de CS *tu*, on rencontre les formes *te* et, par élision, *t'* (par analogie de *je*), dans les dialectes du nord» (Moignet 1984: 38).

Al marge d'aquestes diferències estrictament fonètiques o anàlogiques, en diverses àrees romàniques *tu* és parcialment o totalment desplaçat per *vos* **(**voseo americà) o *você* (Brasil i en part Portugal); aquest fenomen respon a un procés morfosintàctic i pragmàtic de gramaticalització del plural llatí VŌS com a singular primer honorífic i posteriorment reinterpretat com a pronom no marcat.

### 2.3. Tercera persona del singular

Els pronoms personals forts de tercera persona singular en les llengües romàniques (p. ex., portugués *ele, ela*, castellà *él, ella*, català *ell, ella*, francés *il, elle*, italià *lui, lei*, sard i sicilià *iddu, idda*, romanés *el, ea*) no deriven directament del llatí IS, EA, ID, sinó que procedeixen dels demostratius ILLE, ILLA**.** Aquesta evolució respon a la poca estabilitat fonètica dels pronoms llatins per marcar el subjecte independent, fet que va impulsar la gramaticalització del demostratiu com a pronom fort**.** Un procés paral·lel es documenta en altres llengües indoeuropees: en anglés, les formes *he, she, it* tenen un origen parcial en demostratius antics, en alemany *er, sie, es*, i en algunes llengües eslaves *on, ona, ono* (també el búlgar *moŭ, mя, mo*) posen de manifest trajectòries similars, on els demostratius van esdevenir pronoms personals independents de tercera persona.

En portugués col·loquial del Brasil i a Angola s'utilitzen les formes tòniques *ele(s)* e *ela(s)* com a complement directe en compte de les formes àtones *o(s)* i *a(s)*: *vi ele / vi-o; não conheço ela / não a conheço* (Teyssier 1997: 85, 97).

Quant al neutre, segons Ferreiro (1999: 247), ILLUD > arc. *elo* «non sobreviveu en galego moderno, substituída polas formas invariábeis do demostrativo (*isto, iso, aquilo*), aínda que na lingua literaria moderna se utiliza esporádicamente este arcaísmo».

Benveniste (1969) considera que el llatí només tenia pronoms «personals» per al que ell anomena «personnes»: *jo* (EGO), *tu* (TU), *nosaltres* (NOS), *vosaltres* (VOS). Per a la tercera persona, que ell anomena la "non-personne", només hi havia el reflexiu *soi* (SE) i quan l'anàfora era necessària, s'utilitzava el demostratiu anafòric IS com a pronom de tercera persona. Aquest pronom desapareixeria en favor d'ILLE.

Quant a l'italià, Rohlfs (1968: 132-133) apunta que:

> La forma più antica attestata per l'italiano è *elli*, in analogia col latino *qui*. (...) Già nel XIII secolo *egli*. (...) Ma già relativamente presto in luogo di *egli* troviamo la forma accusativa tonica *lui*: cfr. in Dante *se lui fu vile, tutti siamo vili* (Conv. 4, 15). La nuova forma *lui* (col femm. *lei*) si divulga nel Quattrocento (pulci, Poliziano). I grammatici del XVI secolo (per esempiio il varchi) condannarono un tal uso di *lui*. Ma nel XIX secolo la vittoria di *lui* appar definitiva. (...) Accanto a *elli* ed *egli* la lingua antica possedeva anche *esso* (ipsu) (...) Tale forma viene ancora impiegata nella moderna lingua letteraria, ma assai raramente in quella parlata o popolare (...) Nel Settentrione, mentre la lingua antica aveva ancora *elo (el)* ed *ela* (nell'antico berg. *al* e *ala*) oggi dominano 'lui e 'lei'.

Així doncs, del llatí IPSE / IPSA procedirien les formes *esso* (*issu*) i *essa* documentades a Úmbria a més d'*issu, issa* del sicilià (en napolità *issu*, *essa*).

### 2.4. Primera i segona persona del plural

En el conjunt de les llengües romàniques, els pronoms personals forts de primera i segona persona del plural presenten una notable asimetria pel que fa a la presència de formes compostes amb l'element identificatiu *altres*. Diversos estàndards romànics actuals desconeixen aquest mecanisme i conserven formes simples continuadores de *NŌS* i *VŌS*, com el gallegoportugués (*nós, vós*), el francés (*nous, vous*), l'italià i el romanés (*noi, voi*), o el sard (*nosu, bosu*). En canvi, la resta de llengües romàniques —o bé les mateixes en fases anteriors o en varietats dialectals— documenten, en major o menor mesura, solucions pronominals compostes (*nosaltres, vosotros, nosautres, noialtri*, *nusàterus*, etc.), originàriament associades a valors emfàtics, contrastius o exclusius, però que en molts casos han acabat integrant-se plenament en el paradigma pronominal. Totes aquestes formes presenten generalment flexió de gènere; ara bé, el català fa convergir la forma masculina *nosaltres* amb la femenina (també *nosaltres*), pel fet que tota [a] àtona postònica travada per consonant evoluciona a [e].

Segons Nunes (1989: 237), ja en el portugués antic, i encara ocasionalment en la llengua popular moderna, es documenta l'ús emfàtic del demostratiu *outros* acompanyant els pronoms subjecte de primera i segona persona del plural:

> A antiga língua e aínda hoje por vezes a popular, como a castelhana, usa acompanhar enfaticamente os pronomes sujeitos da primeira e segunda pessoa do demonstrativo *outros*." (En nota 1:) "Aínda em escritores do século XVI, en que a língua perdera quase completamente as principais características da sua fase arcaica, se observa a práctica mencionada.

També en gallec, seguint Ferreiro (1999: 244), en concurrència amb les formes simples *nós* i *vós*, es documenten les formes reforçades *nosoutros* i *vosoutros*, actualment restringides sobretot a l'àrea dialectal de Mondoñedo, però amb una extensió territorial antigament més àmplia i amb presència esporàdica ja en textos medievals (*nós outros, vós outros*).

Des del punt de vista semàntic, *nós* constitueix un plural inclusiu, sense límits explícits quant als membres del grup, mentre que *nosoutros* funciona com a plural exclusiu, delimitant un conjunt tancat que s'oposa explícitament a altres persones o grups exclosos.

Segons Menéndez Pidal (1987: 251), el castellà antic disposava únicament de les formes *nōs* i *vōs* per al nominatiu-acusatiu plural, però a finals de l'edat mitjana aquestes formes foren progressivament reemplaçades per *nosotros* i *vosotros*, inicialment emprades amb valor emfàtic i contrastiu, i posteriorment generalitzades com a formes úniques del paradigma.

Alvar i Pottier (1993: 122-123) expliquen l'aparició de les formes compostes a partir de dos factors: d'una banda, un factor sintagmàtic (oposició entre el plural inclusiu *nos* i el plural exclusiu *nosotros*); de l'altra, un factor paradigmàtic (distinció entre *nos* subjecte i *nos* complement), als quals s'afig el valor emfàtic inherent a l'element *otros*.

En català medieval es documenten formes com *nosaltres* i *vosaltres* (i també *vosautres*) ja a la segona meitat del segle XIII, que substitueixen a poc a poc les formes antigues *nos* i *vós*; al segle XIV apareixen variants com *vosaltros* (i també *vosaltras, nosaltras*, reflex de la vocal neutra oriental), i a inicis del segle XV s'atesta *nosaltros*. No serà fins a l'edat moderna que es consolidaran les solucions dialectals actuals com ara les valencianes *nosatros* i *vosatros*, que a les hores d'ara coexisteixen geogràficament amb *naltros, noltros, mosaltros, nosatres, naltres, nantres, naltros, natros, mosatros, matros,* etc. i les formes paral·leles amb *v-* per a la 2a persona del plural. Aquest desenvolupament s'inscriu plenament en el contínuum catalanooccità. En occità, les formes *nosautres* /

*nosautras* i *vosautres* / *vosautras* conviuen amb *nos* i *vos*, amb una notable varietat dialectal de reduccions i assimilacions:

> *Nosautres, vosautres* son sovent reduits a (*nosaus, vosaus*). Los parlars septentrionals e orientals usan de: (*nautres, nautros, bautres, bautros, naltres, naltros, baltres, baltros, nantres, nantros, bantres, bantros, natres, natros, batres, batros*) (Alibèrt 2000: 62).

El friülà presenta formes com *noaltris* i *nô* indiferentment (1a persona) i oposa *vualtris* (2a persona) a *Vô*, que denota respecte. Els parlars itàlics septentrionals, en general, mostren una gran variació (*nüalter, vialter, nóter, óter*), sovint condicionada per la funció cortesana de *voi*. En la literatura toscana medieval conviuen *noi* / *voi* amb *nui* / *vui*, i apareixen ja al segle XIV les formes compostes *noialtri* i *voialtri*, documentades, entre altres, en Dante i en Lancia**.**

> Nella letteratura toscana medievale accanto alle forme normali *noi* e *voi* si trovano le forme *nui* e *vui*. (...) Abbiamo poi le forme composte *noialtri* e *voialtri*. Il Settentrione ebbe in antico *nui* e *vui* (Lombardia, Veneto), *nu* e *vu* (Padova), *no* e *vo* (Bergamo). Il milanese d'oggi ha *nü* e *vü* (...) dato che 'voi' e anche forma di cortesia, come appellativo d'una pluralità di persone è usato *viálter* (< *vüálter*); a Milano il correspondente *nüalter* è oggi antiquato. Nel bergamasco abbiamo *nóter* e *óter*. Analogicament Ancona distingue tra *vo* e *vojaltri*, accanto a cui sta *nojaltri* ovvero *nialtri*. (...) [Al sud] "forme rafforzate con 'altro' sono attestate per la Sicilia (*nuàltri, vuàtri* ovvero *nuàutri, vuàutri*) e la Calabria (*nuàttri, vuàttri*) (Rohlfs, 1968: 134-135)

Així doncs, en italià estàndard, *noi* i *voi* conviuen residualment amb *noialtri* i *voialtri*, solucions ja escassament productives, però ben documentades en la tradició medieval.

Segons Rohlfs (1968: 132), les formes reforçades amb *altro* són especialment productives al sud: en sicilià (*nuàutri, vuàutri*), a Calàbria (*nuàttri, vuàttri*), i fins i tot en formes aïllades de segona persona singular (*tuatru, tuattru, tunautru, tujatru*).

Un procés de reforç pronominal comparable, motivat per necessitats d'evitar el sincretisme lingüístic, es documenta també fora del domini romànic a l'àmbit anglòfon, on l'homonímia entre el *you* singular i el *you* plural, que van substituir les formes antigues *þū* i *gē* respectivament, ha afavorit l'aparició de solucions perifràstiques col·loquials *you guys*, en masculí i en femení —si es vol precisar el gènere *you girls* i *you ladies*—, la forma dialectal meridional estadounidenca *y'all* (referida als dos gèneres) i les formes dialectals *you-uns* / *you'uns* (< *you ones*), *we-uns* / *we'uns* o també les solucions "plurals" *yous* / *youse*.

### 2.5. Tractament de cortesia

El sistema de tractaments de segona persona en les llengües romàniques occidentals mostra una evolució àmpliament compartida, determinada per processos de reanàlisi pragmàtica i de renovació de les formes deferencials. Ja en el llatí tardà, el pronom plural VOS adquirí un valor singular de respecte, inicialment associat a l'emperador i posteriorment estés a altres figures d'autoritat, mentre conservava el valor plural (Penny 2005; Ernout / Meillet 2001). Aquest ús dual es mantingué en el romanç medieval i explica la configuració de sistemes ternaris com el català, on *tu* conserva valors de proximitat similars als actuals, *vós* es consolida com a tractament singular de respecte cordial i *vosté* ocupa posteriorment l'espai del tractament distant i cerimoniós. Les dades del *CICA* mostren una presència aclaparadora de *vós* com a singular deferencial, enfront d'un ús plural marginal, fet que afavorí el desenvolupament de formes perifràstiques distintives (*vós altres*), que acabaren fusionant-se en *vosaltres*, en paral·lel al pas de *nos* a *nosaltres*, mentre *nos* es preservava en l'ús majestàtic, àmpliament documentat des del llatí clàssic fins a l'edat moderna (Ernout / Meillet 2001).

A les darreries de l'edat mitjana, l'ampliació del camp pragmàtic de *vós* i la seua extensió a un ventall creixent de relacions socials comportaren una devaluació progressiva del seu valor honorífic, fenomen ben documentat en castellà peninsular (Penny 2005; De Jonge / Nieuwenhuijsen 2006) i paral·lel en català, especialment en valencià. Aquest procés motivà la creació de noves fórmules de tractament a partir de sintagmes nominals amb substantius abstractes com *mercé*, *senyoria* o *majestat* i consegüentment proliferaren altres solucions altament cerimonials, construïdes amb possessiu i substantiu abstracte o honorífic (*vostra mercé vostra senyoria*, *vostra majestat*, *vostra altesa*, *excel·lència vostra*, *vostra magnificència*, *vostra virtuosa persona*, entre d'altres), que expressaven un grau de deferència superior al de *vós* i que, amb un valor progressivament atenuat, però mantenint la distància pragmàtica, acabaren confluint en la forma lexicalitzada *vosté*. En el cas de *mercé*, l'evolució semàntica des de 'recompensa' fins a 'gràcia, misericòrdia' (Ernout / Meillet 2001; *DECat*) permeté, mitjançant un procés metonímic, la personificació del sintagma *vostra mercé* com a tractament personal. Inicialment restringides a funcions no subjectives, aquestes fórmules s'integren progressivament com a subjecte a partir del segle XV, tant en català com en castellà, com indiquen les dades del *CICA* i els estudis comparatius sobre l'espanyol clàssic (De Jonge / Nieuwenhuijsen 2006).

Per tant, d'aquest procés de lexicalització i erosió fonètica sorgí la forma *vosté*, resultat de la contracció de *vostra mercé*, documentada en català a partir del segle XVII (*DECat*; Batlle *et al.* 2016). El *CIGCMod* n'ofereix el primer testimoni el 1617 i en

constata una difusió primerenca i intensa en català occidental, especialment en valencià, on *vosté* conviu durant segles amb *vostra mercé*, mentre que aquesta última es manté en textos juridicoadministratius i epistolars del català central fins a inicis del segle XIX. A diferència de *tu* i *vós*, *vosté* regeix la concordança verbal en tercera persona del singular i crea un plural propi (*vostés*), fet que reforça la seua autonomia funcional dins del sistema.

Aquest desenvolupament s'inscriu plenament en una dinàmica romànica general que inclou l'espanyol *usted* (Alvar / Pottier 1983; Zamora Vicente 1960), el portugués *você*, el gallec *vostede* i solucions anàlogues en sard logudorés (Pittau 1991: 88):

> Nel logudorese si dà del *tue* "tu" quando ci si rivolge ai bambini, ai ragazzi e alle persone di uguale età e condizione sociale, si dà del *vois* "voi" dalle persone più giovani a quelle più anziane ed anche ai compari e alle comari, si dà del *Vostè* "Lei, Ella" ai professionisti, alle persone di riguardo e ai forestieri non sardi.

En aragonés *vusté* i *vustés*, segons Martínez *et al.* (2021: 166-167), són formes de cortesia que denoten respecte i distanciament, enfront de *tu* i *vusatros*, que són solucions més neutres i que, en general, denoten confiança i proximitat amb el receptor. L'arcaisme *vos* es conserva amb poca vitalitat en els parlars occidentals, especialment en ansotà, encara que ha estat d'ús literari en textos relativament recents.

D'altra banda, en asturià l'ús de *él, ella* com a pronom de cortesia és pràcticament residual (D'Andrés 2013: 459); en friülà hi ha *Lui* i *Jê* (i també *Vô* i *Lôr*), paral·lels als pronoms de 3a persona del singular masculí i femení respectivament.

En romanés (Guţia 1967: 171) *Dumeanata* «esprime un grado di deferenza intermedio" i *Dumneavoastră* «esprime il più alto grado di deferenza»; *Dumneasa, Dumnealui, Dumneaei, Dumnealor* «per la persona o le persone di cui si parla»; la tercera persona *el, ea, ei, ele* correspon a *dânsul, dânsa, dânsii, dânsele* (< DE IDEM IPSE) «quando si vuole stabilire un po' di rispetto o di distanza (...) che sono quasi equivalenti a *dumnealui, dumneaei, dumnealor*».

En aquest context comparatiu, la trajectòria del català no pot explicar-se únicament per interferència del castellà, sinó com una innovació paral·lela dins l'espai iberoromànic, que respon a la mateixa necessitat funcional de renovar les estratègies de cortesia davant la devaluació semàntica de les formes pronominals heretades, com assenyalen també Hualde i Pérez Saldanya (2020).

Per tant, en oposició al sistema binari espanyol (*tú*, *usted*), francés (*tu*, *vous*), italià (*tu*, *Lei*), alemany (*du*, *Sie*) o rus (*мы, Вы*), amb dos tractaments, o l'anglés, amb només un (*you*), el català en té tres, tot i que en la llengua antiga n'hi havia dos (*tu* i

*vós*), i *vosté* va sorgir precisament de la fórmula de cortesia composta *vostra mercé*, originàriament de caràcter més reverencial, al costat d'altres solucions anàlogues. Tot plegat, és en la llengua clàssica on es gesta el sistema ternari actual.

| | 2a pers. sing. | pronom de cortesia | coincideix amb |
|---|---|---|---|
| francés | *tu* (*toi*) | *Vous* | *vous* 'vosaltres' |
| portugués | *tu* (*você*) | *Você*<br>*o Senhor/a Senhora* | |
| romanés | *tu* | *Dumneavoastră* | |
| friülà | *tu* | *Lui, Jê, Vô, Lôr* | *lui* 'ell', *jê* 'ella', *vô* 'vosaltes', *Lôr* 'ells/elles' |
| italià | *tu* | *Lei* | *lei* 'ella' |
| anglés | *you* | *You* | *you* 'tu' |
| alemany | *du* | *Sie* | *sie* 'ells/elles, ella' |
| rus | *мы* | *Вы* | *вы* 'vosaltres' |
| hongarés | *te* | *Maga / Ön* | |

## 2.6. Tercera persona del plural

En les llengües romàniques, la tercera persona del plural dels pronoms personals forts mostra una notable variabilitat tant diacrònica com geogràfica. L'italià *loro*, derivat de l'obliqua llatina *illorum (genitiu plural)*, ja s'observa en funcions de nominatiu en època antiga, mentre que formes residuals del nominatiu original persisteixen esporàdicament en diversos parlars septentrionals:

> Già in antico l'obliquo *loro* (< illorum) s'incontra nelle funzioni de nominativo. (...) L'antica forma del nominativo soppravive ancora sporadicamente, per esempio veneziano *eli*, rovigotto *igi*, trentino *ei*; contaminazione con 'altri' vediamo nel veneto *i-altri*, nell'alto valtellinese *i-atri,* nel romagnolo *jétər* (Rohlfs 1968: 135-136)

Actualment, *loro* predomina al nord (també en piemontés i friülà *lôr)* i arriba a la línia Roma-Spoleto-Ancona, mentre que al centre i al sud d'Itàlia s'imposa *issi (< IPSI)*, amb les variants sardes *issus, issas*.

La comparació amb altres llengües romàniques mostra formes regulars però amb alternances dialectals i fonètiques (vegeu la graella de pronoms forts).

## 3. Conclusions

Els pronoms personals forts preserven rastres del sistema casual clàssic. En català, com en altres llengües romàniques, els pronoms personals forts conserven oposicions entre cas recte i oblic, derivades respectivament del nominatiu i del datiu llatí. Aquesta oposició és especialment visible en la primera persona singular (*jo*/*mi*) i reflecteix l'autonomia sintàctica i prosòdica dels pronoms tònics, que poden aparéixer com a subjecte o precedits de preposició.

Les llengües romàniques occidentals mostren, no obstant això, grans diferències en l'ús i la forma. El francés restringeix la funció tònica dels pronoms a *moi, toi, lui*, que actuen autònomament i tenen ple valor nominal, mentre que *je, tu, il*/*elle* són clítics i depenen del verb que acompanyen. Formes paral·leles semblants es troben en piemontés, llombard i emilià, així com parcialment en el romanx i el friülà.

Els pronoms forts de tercera persona singular, en canvi, provenen majoritàriament dels demostratius ILLE, ILLA en lloc de derivar directament del llatí IS, EA, ID, com és el cas del català *ell*/*ella*, italià *lui*/*lei*; en sard *issu*/*issa* procedeixen d'IPSE, IPSA. Aquest procés, com en altres llengües indoeuropees, reflecteix la tendència a substituir formes inestables de pronom de tercera persona per demostratius que adquireixen autonomia sintàctica.

En primera i segona persona del plural, observem una diversitat notable: mentre llengües com el portugués, el francés, l'italià i el romanés conserven formes simples (*nós*/*vós, nous*/*vous, noi*/*voi*), altres llengües introdueixen formes compostes amb un element reforçador (*nosaltres, vosaltres, nosautres, noialtri, nusàterus*), sovint amb valor emfàtic o exclusiu. Aquest mecanisme va permetre superar ambigüitats discursives i, en alguns casos, consolidar formes modernes estandarditzades.

El tractament de cortesia representa una innovació pragmàtica comuna dins l'àmbit romànic. Des de l'ús singular honorífic de VŌS en llatí tardà, s'originen formes com *vosté* (català), *usted* (castellà), *você* (portugués), paral·leles a l'italià *Lei* i al romanés *dumneavoastră*, que garanteixen distància i respecte. Aquest desenvolupament es combina amb la persistència o modificació de *tu* i *vós*, i la creació d'un sistema ternari en català.

Finalment, la tercera persona del plural també mostra variació diacrònica i geogràfica: els parlars itàlics septentrionals adopten formes com *loro* derivades de l'obliqua llatina ILLORUM, mentre que al sud de la península italiana i a Sardenya predominen formes com *issi, issus, issas*.

En conjunt, l'estudi comparatiu dels pronoms tònics o forts evidencia que, tot i l'origen indiscutiblement llatí, les llengües romàniques han seguit trajectòries evolutives diverses influïdes per canvis fonètics, processos d'analogia i mecanismes

per reduir el sincretisme quan una forma lingüística assumeix més d'una funció gramatical.

## BIBLIOGRAFIA

ALIBÈRT, Loís (2000): *Gramatica occitana segon los parlars lengadocians*. Barcelona-Tolosa: Institut d'Estudis Occitans-Institut d'Estudis Catalans,.

ALVAR, Manuel / POTTIER, Bernard (1983): *Morfologia histórica del español*. Madrid: Gredos.

ANGLADE, Joseph (1977): *Grammaire de l'Ancien Provençal*. París: Éditions Klincksieck.

BATLLE, Mar / MARTÍ, Joan / MORAN, Josep / RABELLA, Joan Anton (2016): *Gramàtica històrica de la llengua catalana*. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat.

BENVENISTE, Émile (1969): *Le vocabulaire des institutions indo-européennes*. París: Minuit.

CAMILLERI, Salvatore (2002): *Grammatica siciliana*. Catania: Boemi.

*CICA* = Corpus Informatitzat del Català Antic <http://cica.cat/>.

CIGCMod = *Corpus Informatitzat de la Gramàtica del Català Modern* <https://metaconcor.kiobus.net/>.

*DECat* = COROMINES, Joan (1980-2001): *Diccionari Etimològic i Complementari de la Llengua Catalana*. Barcelona: Curial / «la Caixa», 10 vol.

D'ANDRÉS DÍAZ, Ramón (2013): *Gramática comparada de las lenguas ibéricas*. Xixón: Trea.

DE JONGE, Bob / NIEUWENHUIJSEN, Dorien (2006): «Formación del paradigma pronominal y formas de tratamiento». Dins Company Company, Concepción (ed.): *Sintaxis histórica de la lengua española*. México: Fondo de Cultura de México-UNAM, p. 1593-1671.

ERNOUT, Alfred / MÉILLET, Antoine (1932): *Dictionnaire étymologique de la langue latine*. París: Klincksieck [Les citacions es fan per la 4a edició de 2001].

FERNÁNDEZ REI, Francisco (1991): *Dialectoloxía da lingua galega*. Vigo: Edicións Xerais.

FERREIRO, Manuel (1999): *Gramática histórica galega, I. Fonética e Morfosintaxe*. Santiago de Compostela: Edicións Liovento.

Ganzoni, Gian Paul (1983): *Grammatica ladina*. Cuira: Uniun das Grischs e Lia Rumantscha.

GUȚIA, Ioan (1967): *Grammatica romena moderna*. Roma: Mario Bulzoni Editore.

HUALDE, José Ignacio / PÉREZ SALDANYA, Manuel (2020): «Convergencia y divergencia vasco-románica en las formas de tratamiento: vasco *zu* y castellano *vos*». Dins MARTÍNEZ ALCALDE, María José *et al.* (coords.): *El español y las lenguas peninsulares en su diacronía: miradas sobre una historia compartida. Estudios dedicados a Mª. Teresa Echenique Elizondo*. València: Tirant lo Blanc, p. 305-328.

MARCHETTI, Giuseppe (1985): *Lineamenti di grammatica friulana*. Udine: Società Filologica Friulana.

MARTÍNEZ, Juan Pablo / PARICIO, Santiago / RODÉS, Francho (coords.) (2021): *Gramatica basica del aragonés*. Zaragoza: Prensas de la Universidad de Zaragoza.

MENÉNDEZ PIDAL, Ramón (1904): *Manual elemental de gramática histórica española.* Madrid: Librería General de Victoriano Suárez [Les citacions es fan per la 19a edició, *Manual de gramática histórica española*, Madrid, Espasa-Calpe, 1987).

MESTRE, Rosanna / PÉREZ SALDANYA, Manuel / SANMARTÍN, Ofélia (1998): *Diccionari de lingüística.* València: Colomar Editors.

MOIGNET, Gérard (1984): *Grammaire de l'ancien français.* París: Éditions Klincksieck.

NUNES, José Joaquim (1989): COMPÊNDIO DE GRAMÁTICA HISTÓRICA PORTUGUESA. Lisboa: Clássica Editora.

PENNY, Ralph (2005): *Gramática histórica del español.* Barcelona: Ariel.

PERRET, Michèle (2005): *Introduction à l'histoire de la langue française.* Sedes: Armand Colin.

PITTAU, Massimo (1991): *Grammatica della lingua sarda.* Sàsser: Carlo Delfino Editore.

ROHLFS, Gerhard (1968): *Grammatica storica della lingua italiana e dei suoi dialetti.* Torino: Einaudi.

ROSEANO, Paolo / MADRIZ, Anna (2023): *Scrivere in friulano.* Udine: Societät Filologjiche Furlane.

SALVI, Giampaolo / RENZI, Lorenzo (2010): *Grammatica dell'italiano antico.* Bologna: Il Mulino.

SPELL (Servisc de Planificazion y Elaborazion dl Lingaz Ladin) (2001): *Gramatica dl ladin standard.* Union Generala di Ldins dles Dolomites i altres.

SKRELINA, L.M. / STANOVAIA, L.A. (2001): *Storia frantsuzskogo iazyka.* GUP Izdatel'stvo "Vysxaia Xkola".

TEYSSIER, Paul (1997): *História da Língua Portuguesa.* Lisboa: Livraria Sá da Costa Editora.

ZAMORA VICENTE, Alonso (1960): *Dialectología española.* Madrid: Gredos.